

CHINGIZ AYTMATOVNING “OQ KEMA” QISSASIDA RETROSPEKSIYA USULINING QIYOSIY TIPOLOGIK TAHLILI

Toshpo‘latova Zarina Hakim qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti Buxoro Filiali

O‘zbek tili filologiyasi yo‘nalishi magistratura talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Chingiz Aytmatovning “Oq kema” qissasida qo‘llangan retrospeksiya (orqaga qaytish) usulining badiiy-funksional xususiyatlari qiyosiy-tipologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Asarda retrospeksiya voqealar rivojini chuqurlashtirish, qahramonlarning ichki kechinmalari va ruhiy holatini ochib berishda muhim badiiy vosita sifatida namoyon bo‘lishi ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot jarayonida qissa syujetida real zamon bilan xotira, afsona va o‘tmish manzaralarining o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinib, retrospektiv lavhalarning obrazlar xarakterini shakllantirishdagi o‘rni aniqlandi. Shuningdek, qahramon bola ongida kechgan xotira va afsonaviy qatlamlarning ramziy-ma’naviy mazmuni ochib berildi. Maqolada retrospeksiya usulining Aytmatov ijodidagi o‘ziga xos tipologik jihatlari boshqa adabiy asarlardagi qo‘llanish shakllari bilan qiyoslanib, uning g‘oyaviy-badiiy ahamiyati asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar. *Chingiz Aytmatov, “Oq kema”, retrospeksiya, qiyosiy-tipologik tahlil, badiiy vaqt, xotira motivi, afsona va real voqelik, psixologik tahlil, ramziy obraz, badiiy tafakkur.*

Kirish. Jahon adabiyotida XX asr nasriy tafakkurining yetuk namoyandalaridan biri bo‘lgan Chingiz Aytmatov ijodi inson ruhiyati, jamiyat va shaxs munosabatlari, tarixiy xotira hamda ma’naviy qadriyatlar muammolarini chuqur badiiy talqin etishi bilan ajralib turadi. Adib asarlarida voqelik faqat real zamon doirasida emas, balki xotira, o‘tmish va afsonaviy qatlamlar bilan uzviy bog‘langan holda tasvirlanadi. Ayniqsa, “Oq kema” qissasi badiiy vaqt va makonning murakkab tizimi, psixologik chuqurligi hamda ramziy ifoda vositalari bilan Aytmatov nasrining muhim namunalaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy matnni tahlil qilishda retrospeksiya usuli muhim nazariy kategoriya sifatida qaraladi. Retrospeksiya asarda syujet rivojini to‘xtatmasdan, qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy holati va dunyoqarashini chuqurroq ochib berish imkonini yaratadi. “Oq kema” qissasida ushbu usul bola obrazi orqali berilgan xotiralar, afsonalar va o‘tmishga murojaatlar yordamida badiiy mazmunni kengaytiruvchi asosiy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur qissada retrospektiv lavhalar real voqealar bilan uzviy bog'langan holda berilib, asar g'oyaviy-badiiy tuzilmasini boyitadi. Qahramon ongida kechayotgan xotira va afsonaviy tasavvurlar nafaqat individual ruhiy holatni, balki jamiyatdagi ma'naviy inqiroz, inson va tabiat o'rtasidagi ziddiyatlarni ham ramziy tarzda aks ettiradi. Shu jihatdan, retrospeksiya usulining qissadagi funksional ahamiyatini aniqlash va uni qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan tahlil qilish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi [1, 2].

Adabiyotlar tahlili. Chingiz Aytmatov ijodi adabiyotshunoslikda keng va tizimli o'rganilgan bo'lib, uning asarlari g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, obrazlar tizimi, mifopoetik qatlam va psixologik tasvir vositalari turli ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilingan. Xususan, "Oq kema" qissasi adib ijodida ramziy tafakkur, bola obrazi va inson-tabiat munosabatlarini ifodalovchi muhim asar sifatida e'tirof etiladi.

Aytmatov nasrining poetik xususiyatlarini o'rgangan tadqiqotchilar asarda afsona va real voqelikning uyg'unlashuvi, mifologik tafakkurning badiiy ifodasi masalasiga alohida e'tibor qaratganlar. Jumladan, V.Xalizev [7], Yu.Lotman [6], M.Baxtin [3] kabi olimlarning badiiy vaqt, xotira va syujet strukturasiga oid nazariy qarashlari retrospeksiya usulini tahlil qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu olimlar badiiy matnda vaqt qatlamlarining almashuvi asar mazmunini chuqurlashtiruvchi vosita ekanligini ta'kidlaydilar.

"Oq kema" qissasining mifopoetik jihatlari Qirg'iz va rus adabiyotshunosligida keng yoritilgan. Tadqiqotchilar asardagi Bug'u ona afsonasi orqali xalqning tarixiy xotirasi va ma'naviy qadriyatlari ifodalanishini asoslab berganlar. Biroq mazkur tadqiqotlarning aksariyatida retrospeksiya usuli alohida poetik kategoriya sifatida tizimli qiyosiy-tipologik tahlil qilinmagan, u ko'proq umumiy mifologik yoki ramziy talqin doirasida ko'rib chiqilgan.

O'zbek adabiyotshunosligida ham Chingiz Aytmatov ijodiga bag'ishlangan ilmiy ishlar mavjud bo'lib, ularda adib asarlarining g'oyaviy yo'nalishi, obrazlar psixologiyasi va badiiy til masalalari yoritilgan. Ayrim tadqiqotlarda "Oq kema" qissasidagi bola obrazi, uning ruhiy iztiroblari va jamiyatga munosabati tahlil qilingan. Shunga qaramay, retrospeksiya usulining qissa syujetidagi funksional roli, xotira va afsonaviy qatlamlar bilan bog'liqligi qiyosiy-tipologik aspektida yetarli darajada ochib berilmagan.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda retrospeksiya tushunchasi badiiy vaqt kategoriyasi bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinadi. G'arb adabiyotshunosligida J.Genett [8], P.Rikyor [9] kabi olimlar narratologik tahlil doirasida retrospektiv strukturalarni asarning ichki semantik qatlamini ochuvchi muhim omil sifatida baholaydilar. Ushbu nazariy qarashlar "Oq kema" qissasidagi xotira va o'tmishga murojaatlarning badiiy vazifasini aniqlashda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, "Oq kema" qissasi turli nuqtayi nazarlardan o'rganilgan bo'lsa-da, unda retrospeksiya usulining qiyosiy-tipologik tahlili mustaqil tadqiqot ob'ekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Shu sababli mazkur maqolada retrospeksiya usulining badiiy-funksional ahamiyatini chuqur tahlil qilish, uning Aytmatov ijodidagi o'ziga xos tipologik xususiyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy vazifa sifatida belgilandi.

Asosiy qism.

1. "Oq kema" qissasida retrospeksiya usulining badiiy-funksional mohiyati. "Oq kema" qissasida retrospeksiya usuli asarning g'oyaviy-badiiy tuzilmasida markaziy o'rin egallaydi. Asar voqealari real zamon va qahramon xotiralar, afsonaviy tasavvurlar bilan uzviy bog'langan holda rivojlanadi. Retrospektiv lavhalar orqali qahramon bolaning ruhiy olami, ichki kechinmalari va borliqni idrok etish jarayoni ochib beriladi. Ushbu usul voqealar ketma-ketligini buzmasdan, asar mazmunini chuqurlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Qissada retrospeksiya asosan bolaning ongida kechgan xotiralar, afsonalar va orzular orqali namoyon bo'ladi. Bu xotiralar voqealar rivojida muhim psixologik sabab vazifasini bajarib, bolaning real hayotdagi iztiroblari va ma'naviy yolg'izligini yoritishga yordam beradi. Ayniqsa, bolaning o'tmishga murojaatlari uning hozirgi zamondagi fojeaviy holatini yanada ta'sirchan ifodalaydi.

2. Afsona va xotira qatlamlarining retrospektiv ifodasi

"Oq kema" qissasida Bug'u ona haqidagi afsona retrospeksiya usulining muhim ko'rinishlaridan biridir. Ushbu afsona qahramon ongida o'tmish va hozirgi zamonni bog'lovchi ramziy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Afsonaviy qatlam retrospektiv tarzda berilib, xalqning tarixiy xotirasi, milliy o'zligi va ma'naviy qadriyatlarini ifodalaydi.

Afsona orqali berilgan retrospeksiya real voqelikdagi zo'ravonlik, shafqatsizlik va ma'naviy inqiroz bilan qarama-qarshi qo'yiladi. Bu qarama-qarshilik bolaning ichki kechinmalarida keskin psixologik ziddiyatni yuzaga keltiradi. Natijada retrospektiv tasvirlar faqat o'tmishni eslatish bilan cheklanmay, balki asarning g'oyaviy yukini oshiruvchi badiiy vosita vazifasini bajaradi.

3. Bola obrazi va psixologik retrospeksiya

Qissadagi bola obrazi retrospeksiya usuli orqali psixologik jihatdan chuqur ochib berilgan. Bola uchun o'tmish – bu faqat vaqt kategoriyasi emas, balki ruhiy panoh, tasalli va adolat timsolidir. Uning xotiralar va afsonaviy tasavvurlari real hayotdagi shafqatsiz muhitga qarshi ichki norozilik sifatida namoyon bo'ladi.

Psixologik retrospeksiya bolaning ichki monologlari orqali ifodalanib, uning ruhiy iztiroblari va umidsizlik holatini ochib beradi. O'tmishga murojaat qilish orqali bola o'z

hayotidagi adolatsizliklarga ma'naviy javob topishga harakat qiladi. Bu jarayonda retrospeksiya usuli obrazning fojeaviy taqdirini asoslashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Retrospeksiya usulining qiyosiy-tipologik xususiyatlari

Retrospeksiya usulining "Oq kema" qissasidagi qo'llanilishi Aytmatovning boshqa asarlaridagi retrospektiv tasvirlar bilan qiyosiy-tipologik jihatdan umumiylik va farqlilik kasb etadi. Masalan, "Asrga tatigulik kun" romanida retrospeksiya tarixiy xotira va jamiyat taqdiri bilan bog'liq bo'lsa, "Oq kema"da u individual ruhiy fojiga yo'naltirilgan.

Shuningdek, jahon adabiyotidagi ayrim asarlar bilan qiyoslanganda, Aytmatov retrospeksiyaning mifologik va ramziy qatlamlar bilan uyg'unlashtirgan holda qo'llaydi. Bu esa retrospeksiya usulining tipologik jihatdan o'ziga xosligini belgilaydi. Qissada retrospektiv lavhalar syujetni to'xtatuvchi emas, balki uni mazmunan boyituvchi va chuqurlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

5. Retrospeksiya va badiiy vaqt muammosi

"Oq kema" qissasida retrospeksiya badiiy vaqtning murakkab tizimini shakllantiradi. Real zamon voqealari bilan xotira va afsonaviy vaqtning almashuvi asarda uzluksiz badiiy oqimni hosil qiladi. Ushbu vaqt qatlamlari bir-birini to'ldirib, asar mazmunini yaxlit tizimga aylantiradi.

Badiiy vaqtning retrospektiv talqini qahramon ruhiyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning ichki dunyosini ochishda muhim rol o'ynaydi. Natijada retrospeksiya usuli "Oq kema" qissasida faqat kompozitsion vosita emas, balki asarning g'oyaviy-estetik asosini belgilovchi muhim poetik omil sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Tadqiqot jarayonida Chingiz Aytmatovning "Oq kema" qissasida retrospeksiya usulining badiiy-funksional xususiyatlari qiyosiy-tipologik yondashuv asosida tahlil qilindi. O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, retrospeksiya qissada voqealar rivojini boyituvchi, obrazlar ruhiyatini chuqur ochib beruvchi hamda asarning g'oyaviy-estetik mazmunini belgilovchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Qissada retrospektiv lavhalar real zamon voqealari bilan uzviy bog'langan holda berilib, bola obrazi ruhiy olamining murakkabligini yoritishga xizmat qiladi. Xotira va afsonaviy qatlamlar orqali qahramonning ichki iztiroblari, ma'naviy yolg'izligi hamda adolatga bo'lgan ehtiyoji ramziy tarzda ifodalanadi. Ayniqsa, Bug'u ona afsonasi retrospeksiya usulining eng yorqin namunasi bo'lib, u xalqning tarixiy xotirasi va milliy-ma'naviy qadriyatlarini badiiy ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qiyosiy-tipologik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Aytmatov retrospeksiya usulini jahon adabiyotidagi an'anaviy shakllardan farqli ravishda mifologik va psixologik qatlamlar bilan uyg'unlashtirgan. Bu holat "Oq kema" qissasida retrospeksiya usulining individual ruhiy fojiani yoritishga yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Natijada retrospeksiya syujetni

to‘xtatuvchi emas, balki badiiy vaqt va makonni yaxlit tizimga keltiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, “Oq kema” qissasida retrospeksiya usuli asarning g‘oyaviy-badiiy konsepsiyasini chuqurlashtiruvchi, obrazlar tizimini boyituvchi va adibning badiiy tafakkuriga xos poetik xususiyatlarni namoyon etuvchi muhim badiiy mexanizm hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari Chingiz Aytmatov ijodini, xususan, uning nasridagi badiiy vaqt va xotira muammolarini o‘rganishda nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aytmatov Ch. Oq kema: qissa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2018. – 144 b.
2. Aytmatov Ch. Asarlar to‘plami. 3-jild. – Toshkent: Sharq, 2007. – 480 b.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 504 с.
4. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. – Москва, 1975. – С. 234–407.
5. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва: Искусство, 1970. – 384 с.
6. Лотман Ю.М. Семиосфера. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
7. Хализев В.Э. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2002. – 437 с.
8. Генетт Ж. Повествовательный дискурс. – Москва: Сабашниковлар нашриёти, 1998. – 280 с.
9. Рикёр П. Время и рассказ: в 3 т. – Москва: Университет нашриёти, 2000. – 412 с.